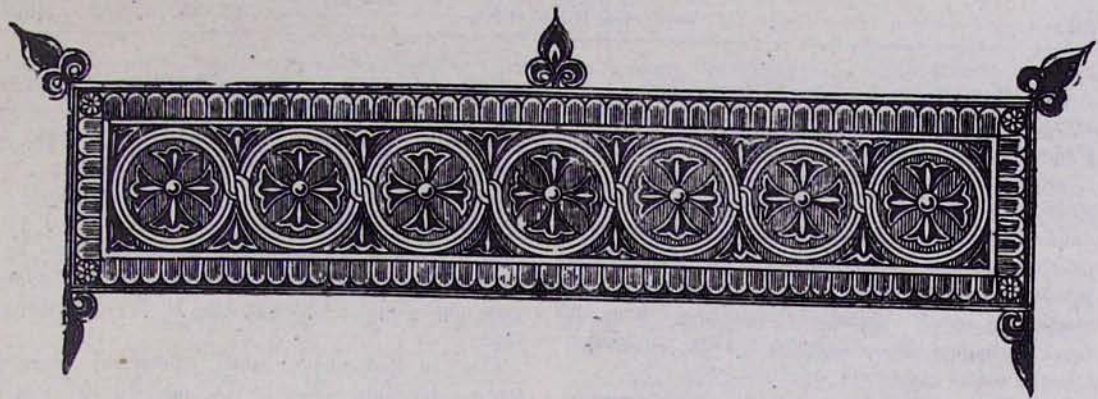

ՀԱՎՈՐ ՄԻՒԹԱՐՅԱՆ

(Դոցենա)

ՍԻՄԵՈՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԶՈՒՂԱՅԵՑՈՒ ՄԱՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ ԵՎ ՔԵՐԱԿԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՎԱՍՏԱԿԸ

Սիմեոն Զուղայեցին հայ մշակութային կյանքում մեծ դեր է խաղացել: Քերականության և տրամաբանության վերաբերյալ նրա երկասիրությունները մի քանի տասնամյակ օգտագործվել են մեր բոլոր դպրոցներում որպես լավագույն ձեռնարկներ, դրանցով կրթվել ու դաստիարակվել են բազմաթիվ սերունդներ: «Ցուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի» աշխատության մեջ, ուր այժմ ընդգրկված է ընդամենը 5000 ձեռագիր, նշված 205 քերականական գրչագրերից 52-ը պատկանում են Զուղայեցուն: Նույն ցուցակում Զուղայեցու անունով մնացել են նաև 38 գրչագիր փիլիսոփայական և տրամաբանական աշխատություններ: Հավանաբար Զուղայեցու անունով մեծ քանակությամբ ձեռագրեր կլինեն նաև դեռևս չհրապարակված մյուս գրչագրերում: Այս փաստը ցույց է տալիս Զուղայեցու աշխատությունների նկատմամբ եղած մեծ հետաքրքրությունը, որն, անշուշտ, բխել է նրա արժեքավորությունից: Զուղայեցու քերականությունն ու տրամաբանությունը ամենավաղ շրջանում թարգմանել են մեր հաբլան վրացիները՝ առաջինի հիման վրա կազմել են վրաց քերականությունը, իսկ երկրորդը դարձրել են վրաց դպրոցներում որպես տրամաբանության ձեռնարկ:

Սակայն պետք է ասել, որ Սիմեոն Զուղայեցու քերականագիտական ժառանգության գնահատման հարցում մեր բանասերները ցուցաբերել են սխալ մոտեցում: Մինչև այժմ, գրեթե բոլոր ուսումնասիրողները, նրա քերականության սկիզբը համարել են 1725

թվականը, այսինքն այն տարեթիվը, երբ Կոստանդնուպոլսում տպագրվել է նրա գիրքը: Այսպիսի սխալ մոտեցման հետևանքն այն է եղել, որ Զուղայեցին շուրջ մեկ դար ետ է տարվել և նոր տիպի քերականություն կազմելու պատիվը ուրիշներին է վերագրվել: Այսպես՝ Զուղայեցին դրվել է Կոնստանդնուպոլսից, Հովհաննես Հոյով Կոստանդնուպոլսեցուց, Ռուկան Երևանցուց և ուրիշներից հետո, մինչդեռ նրա քերականության ձեռագիր շրջանները վերոհիշյալ հեղինակների երկասիրություններից շատ ու շատ առաջ գոյություն են ունեցել և գործածության մեջ են դրված եղել հայկական դպրոցներում:

Խնդիրն այն է, որ հույն քերականի հայ մեկնիչները շատ չեն հետաքրքիրվել սկզբնաղբյուրից, միայն կատարել են առանձին ճշտումներ, արել են որոշ հավելումներ՝ նյութը շարադրելով գրեթե նույնությամբ: Միայն Վարդան Արևելցին է, որ շարահյուսական համակարգին վերաբերող որոշ հարցերում շեղվել է սկզբնաղբյուրից և նոր խոսք է առել:

Գոյություն ունեցող ավանդական քերականության քարացած սկզբունքներից որոշ չափով շեղվելու և նոր դրույթներով քերականություն կազմելու առաջին համարձակ քայլը արել է Սիմեոն Զուղայեցին: Ի՞նչ հիմքեր ու փաստեր կան այս հարցն ապացուցելու համար:

¹ Տե՛ս Պ. Մ. Մուրադյան, Հայ-վրացական մատենագրական փոխհարաբերությունները XVIII դարում, ռուսերեն լեզվով, Երևան, 1966, էջ 112 և 183:

² Այս հարցի առաջնության պատիվը պատկանում է երիտառարդ ուսումնասիրող Հ. Միրզոյանին: Տե՛ս նրա «Սիմեոն Զուղայեցու կյանքը և գործունեությունը» հոդվածները, «Պատմա-բանասիրական հանդես», Երևան, 1966, № 2, էջ 189—198 և «Սովետական Հայաստան», Երևան, 1966, № 8, էջ 35—38:

Անվանի հայագետ Հ. Հակոբոս վարդ. Տաշյանը իր «Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարյանց ի Վիեննա» աշխատության մեջ նշում է, որ «այս քերականությունը (խոսքը Ջուղայեցու ձեռագրերից մեկի մասին է—Հ. Մ.) չի նմանիր հնագույն քերականության: Ավելի նոր քերականությանն անանություն ունի կազմությամբ»³: «Նոր քերականություն» ասելով Տաշյանը, անշուշտ, հասկանում է հետագա, իր օրերի քերականությունները: Տաշյանի նշած ձեռագիրը ընդօրինակված է 1721 թվականին, դրանից առաջ գրված մի այլ ձեռագրից:

Իսկ Մեարուպ Մաշտոցի անվան մատենադարանում պահվող № 2860 ձեռագիրը ընդօրինակված է 1650 թվականին իրենից առաջ գոյություն ունեցող մեկ այլ ձեռագրից: Նշված ձեռագրի վրա գրված է. «Սիմեոն վարդապետի Ջուղայեցու»⁴ արարեալ քերականությունն ըստ լեզուի մերում հայկազանց:

Տաշյանի նշած (1721 թ.) ձեռագրի բովանդակությունը համընկնում է 1650 թվականի ձեռագրի բովանդակությանը: Արդ՝ քանի որ 1650 թվականի ձեռագիրը պահվում է Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարանում, մենք փորձեցինք համեմատել 1725 թվականի տպագիր օրինակի հետ: Համեմատությունը ցույց տվեց, որ այդ ձեռագիրը բառացիորեն նույնն է, ինչ որ տպագիրն է: Ուրեմն՝ 1725 թվականի գիրքը տպագրվել է 1650 թվականի ձեռագրի հիման վրա, իսկ դա էլ արտագրվել է իրենց առաջ գոյություն ունեցող մեկ այլ ձեռագրից: Տպագիր գրքում կատարվել են արագրական ու խմբագրական շատ աննշան փոփոխություններ: Այսպես՝ գրչագիր օրինակում (էջ 86ա) «Եւ ապա զխնդիրս ըստ հոլովմանց տալ» նախադասությունը տպագիր գրքում խմբագրվել է. «Եւ ապա զխնդիրս հոլովմանց տալ» (էջ 154—155), այսինքն՝ հանվել է ըստ նախորդի:

Որոշ չափով տարբերություն կա «Յաղագս համաձայնության անուան ընդ դերանուանս» ենթագլուխների միջև: Նշված հարցը մի փոքր ավելի մանրամասն է շարադրված գրչագրում (էջ 86բ), իսկ տպագիր գրքում այն տրված է աննշան կրճատումներով (էջ 157): Սա միանգամայն բնականոն երևույթ է: Որ 1725 թվականին Պոլսում տպագրված գիրքը բառացիորեն նման է 1650 թվականի գրչագրին, ապացուցվում է նաև հետևյալով: Գրչագրի 87բ էջի լուսանցքում գրիչը ավելացրել է արտագրության ընթացքում սխալմամբ բաց թողած անուան բառը, որը նշված է բաց թողման նշանով, և վերջապահեցելով համաձայնին բառերը, որոնք տպագիր գրքում գրավել են իրենց տեղերը:

Գրչագրի օրինակում (էջ 89ա) «Զի ո՞ր հետ և նախանձ է՝ անդ է անկարգություն» նախադասության ուր բառի վրա, միանգամայն անտեղի, արտագրող գրիչը հարցական նշան է դրել, իսկ տպագիր գրքում հրատարակիչը իրավացիորեն հանել է այդ նշանը:

³ Հ. Տաշյան, նշված աշխատությունը, Վիեննա, 1895, էջ 809:

Ահա այն աննշան փոփոխությունները, որոնք կան գրչագիր և տպագիր օրինակներում: Այսպիսով, վերնագիր առ վերնագիր համեմատելով գրչագիր և տպագիր օրինակները, մենք համոզվեցինք, որ դրանք բառացիորեն նույնն են: Սրանից հետևում է, որ Ջուղայեցու գրքի տպագրությունից (1725 թ.) դեռ շատ ու շատ առաջ գոյություն են ունեցել նրա երկրպագրության ձեռագիր օրինակները, որոնք հայկական դպրոցներում օգտագործվել են իբրև ձեռնարկներ:

Խոսելով Ջուղայեցու մասին՝ ժամանակի պատմիչ Առ. Դավրիժեցին գրում է. «Եւ յաղագս անկիրթ և անհմուտ մանկանց և քաւմիտ արանց, արար նոր քերականութիւն դիւրաւ հասկանալի, իբրև գներածութիւն հնոյ քերականութեանն որ ի թարգմանչացն թարգմանեալ է. զի տվաւ դիւրաւ հասցին հնոյն գիտութեան, որոյ օրինակն բազմացաւ, քանզի բազումք գաղափարեցին»⁵:

Դավրիժեցին, իհարկե, չէր կարող Ջուղայեցու գիրքը համեմատել քերականի՝ մեկնիչների թողած երկասիրությունների հետ և ըմբռնել այն նորը, որ կա Ջուղայեցու գրքում: Որ իրոք Ջուղայեցին օգտագործել է հին քերականների մի շարք դրույթները, անհերքելի փաստ է: Սակայն նա վերանայել է նախորդների շատ դրույթներ, շատ բան փոփոխել ու նոր ձևով է շարադրել, ապա արել է նաև նոր գյուտեր, որոնք չկային իր նախորդների մոտ: Ինքնին հասկանալի է, որ Ջուղայեցին այդ ամենը արել է եղևիով մեր լեզվի զարգացման տվյալ աստիճանից ու նրա ներքին օրինաչափություններից, ինչպես նաև օգտվել է նախորդ քերականների դրական ժառանգությունից:

Մեկ ուրիշ փաստ: Մի ձեռագիր հիշատակարանում պատվիրատու Մովսեսը, որը աշակերտել է Սիմեոն Ջուղայեցուն, գրում է, որ Ջուղայեցին 1641 թվականին շարադրել է բոլորովին մի նոր քերականություն, որ մինչ այդ չի եղել մեր ազգային մատենագրության մեջ⁶:

«Հացի այս, Դավրիժեցու վկայությունից երևում է, որ Ջուղայեցին հրավիրվել է Էջմիածին՝ դասավանդելու տեղի վանական դպրոցում: Պատմագիրը նշում է, որ ուսուցումն սկսվել է քերականության դասընթացի ավանդումով: «Նախ սկիզբն արարին ի քերականութենէն»—գրում է Դավրիժեցին⁶:

Բնական է, որ քերականության արվեստի մեջ արդեն հմտացած Ջուղայեցին դասավանդման ընթացքում պետք է օգտագործեր իր հորինած ձեռագիր նոր

⁴ Առ. Դավրիժեցի, Պատմություն Առաքել վարդապետի Դավրիժեցու, Վաղարշապատ, 1896, էջ 405:

⁵ ա) Ա. Տեր-Ավետիսյան, Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Նոր Ջուղայի, Մատենադարան, գործ № 188, էջ 1302 և 1408:

բ) Պատմա-քանասիրական հանդես. 1966, № 2, տե՛ս Հ. Միրզոյանի հոդվածը, էջ 189—192:

⁶ Ա. Դավրիժեցի, նույն տեղում, էջ 406:

քերականությունը: Ասածներից պարզ հետևում է, որ Ջուղայեցու ձեռագիր երկասիրությունը ինչպես իր (1725 թ.), այնպես էլ Կ. Գալանոսի տպագիր գրքից (1645 թ.) դեռ շատ առաջ գոյություն է ունեցել և օգտագործվել է հայկական դպրոցներում որպես ձեռնարկ: Ի դեպ, Ջուղայեցու գիրքը տպագրվել է հեղինակի մահից (1657 թ.) հետո, ուստի նա այդ տպագիր գիրքը չի տեսել:

Սրանից կարելի է անել մի հետևություն, այն է, որ Ջուղայեցու գրչագիր քերականությունը հայ իրականության մեջ որպես երրորդ քերականություն ամենավաղ գրված գիրքն է, որին հետագայում հետևել են Գալանոսը, Հով. Հոյով Կոստանդնուպոլսեցին, Ոսկան Երևանցին և ուրիշներ, և ոչ թե ընդհանրապես, ինչպես մինչև այժմ սխալմամբ ընդունվել է մեր բանասիրության մեջ: Քանի որ շատ ուսումնասիրողներ, հենվելով միայն⁷ 1725 թվականին տպագրված գրքի վրա, Ջուղայեցուն սխալմամբ դասել են Գալանոսից, Կոստանդնուպոլսեցուց և ուրիշներից հետո և կարծել են, որ նա տեսական հարցերում հիմնականում մնացել է իրեն նշխարող քերականների դիրքերի վրա, ապա անհրաժեշտ ենք համարում ասելու բոլորովին հակառակը, այն է՝ Գալանոսը, Կոստանդնուպոլսեցին և ուրիշները տեսական բազմաթիվ հարցերում հետևել են Ջուղայեցուն և կրկնել նրա նորությունները:

Հայտնի է, որ Գալանոսի հայերեն-լատիներեն լեզուներով գրված քերականությունը⁸ 1642 թվականին հեղինակի կողմից ներկայացվել է Կոստանդնուպոլսի հայ հոգևոր առաջնորդներին՝ տպագրության թույլտվություն ստանալու համար: Երեք հայ հոգևորականների գրավոր թույլտվությունը ստանալուց հետո միայն հեղինակը ձեռագիրը տալու է Հոռոմ և հանձնում տպագրության: Գիրքը լույս է տեսնում 1645 թվականին:

Հաշվի առնելով ժամանակաշրջանի հաղորդակցության պայմաններն ու զարգացման աստիճանը, կարելի է ենթադրել, որ Գալանոսի գիրքը 1646—1647 թվականներին հազիվ հազ Հայաստան բերվեր: Սակայն հարց է, թե Գալանոսի գիրքը Հայաստան բերվելուց հետո էլ Ջուղայեցու ձեռքը և՛րբ է ընկել, կամ արդյո՞ք Ջուղայեցին տեսել է այդ գիրքը: Այս հարցերը դեռևս չեն լուսաբանված մեր մատենագրության մեջ, հատկապես քերականությունների հիշատակարաններում որևէ ակնարկ չկա այդ մասին:

Մինչև Ս. Ջուղայեցու քերականության հրապարակ գալը հույն քերականի հայ մեկնիչները, սկսած 5-րդ դարից մինչև 16-րդ դարը, ավանդաբար ճանաչել են 6 հոյով՝ ուղղական, սեռական, տրական, առաքական, հայցական, հոշական (կոչական), մինչդեռ մեր քերականագիտության պատմության մեջ առաջին անգամ Ս. Ջուղայեցին է, որ 6-ի փոխարեն ընդունում

է 10 հոյով. նա եղածի վրա ավելացնում է սկզբնականը (բացառական), պատմականը, ներգոյականը և արտագոյականը, ապա առաքական անվանումի փոխարեն գործածում է **գործիական**, որը ճիշտ էր և մեկընդմիջ մտնում է մեր քերականության պատմության մեջ ու իր գոյությունը շարունակում է մինչև մեր օրերը:

Գալանոսն իր վերոհիշյալ քերականության մեջ, հետևելով Ջուղայեցուն, նույնպես ընդունում է 10 հոյով՝ անվանական, սեռական, տրական, կրողական, կոչական, առողական, գործիական, պատմական, կացողական և պարտական:

Բնական է, որ Գալանոսը հայ մեկնիչներից չէր կարող օգտվել, քանի որ նրանք միայն վեց հոյով են ճանաչել: Իր մայրենի լեզվի քերականությունից ու հունարենից էլ չէր կարող օգտվել, որովհետև այդ լեզուներում հոյովների թիվն ավելի պակաս է, քան հայերենում:

Գալով առանձին հոյովների անվանումների տարբերությանը, պետք է ասել, որ Գալանոսը որոշ չափով ինքնատիպ երևալու համար է արել այդ քանը: Օրինակ՝ ուղղականի փոխարեն նա փորձել է գործածել անվանական, սակայն իր աշխատության մեջ մի քանի անգամ, հակառակ իր կամքի, հետևել է հայ քերականին և նույն հոյովը անվանել է ուղղական (տես նշված աշխատությունը, էջ 29, 112, 113):

Ինչպես ասացինք, քերականի մեկնիչների մոտ, մինչև Ջուղայեցին, գործիականի փոխարեն գործ էր անվում առաքական քառը: Արդ՝ կասկածից վեր է, որ Գալանոսը գործիական անվանումը վերցրել է Ջուղայեցուց և ոչ թե ուրիշներից: Ջուղայեցու մոտ գործածված ներգոյական անվանումը, որ ավելի ճիշտ է, Գալանոսի մոտ դարձել է **կացողական**, իսկ արտագոյականի փոխարեն Գալանոսը գործածել է **պարտական**, որն ընդունել ու գործածել են հետագայի հայ քերականները:

Այսպիսով, ըստ էության Գալանոսը տալով հոյով ճանաչելու հարցում ամբողջովին հետևել է Ջուղայեցուն:

Գալանոսի գրքի ձևաբանության վերաբերող մասում շատ սահմանումներ ու ձևակերպումներ (անուն, ածական, բայ, ընդունելություն, գոյական, անվան և ածականի, անվան և բայի համաձայնություն և այլն) նման են Ջուղայեցու գրչագիր քերականության մեջ եղած սահմանումներին: Հոյովածը չձանրաբերելու համար օրինակներ չենք բերում. ցանկացողները կարող են համեմատել Գալանոսի գրքի 28, 101, 112, 113, 114 և 115 էջերը Ջուղայեցու գրքի 29, 111, 155, 160, 161, 164 և 165 էջերի հետ:

Որ իրոք Կղեմես Գալանոսը իր աշխատությունը գրելիս օգտվել է հայերեն քերականություններից, կա նաև այլ վկայություն: Հովհաննես Եղևասի արքեպիսկոպոսը գրախոսության համար ներկայացված Գալանոսի գրքի վրա գրել է. «Ներում կատարելապես պարունակին արհեստք չորք. այսինքն՝ ուղղագրությոն, բանաստեղծությոն, արտաբերությոն և շա-

⁷ Գալանոս, Քերական և տրամաբանական ներածությունն առ յիմաստասիրութիւնն շահելոյ, Հոռոմ, 1645:

րադրություն, արտահանեալ ի քերականութեանցն հալոց, լուսաց և լաթինացոց. ի խնդրոյ Յովհաննէս յեղէսացոյ, քաց րաբունապետի և աստուածաբան արքեպիսկոպոսի միջազետաց աշխարհի»:

Մեջ բերած հատվածից պարզ երևում է, որ հայ հոգևորականները խնդրել են Գալանոսին, որպեսզի նա հայերենի համար քերականության մի ձեռնարկ գրի հայերեն լեզվով: Հավանաբար խնդրողը և մյուսները վաղորդ խորհրդակցել են հեղինակի հետ, նշել օգտագործվելիք աղբյուրները և տվել խորհուրդներ՝ հայերեն քերականություններից օգտվելու մասին: Եվ սա բնական է ու այլ կերպ էլ լինել չէր կարող: Օտար քաղաքացին հայերի համար քերականության ձեռնարկ գրելիս առաջին հերթին պետք է հետևեր հայերեն լեզվով եղած քերականություններին, հենվել նրա լեզվական օրենքների և օրինաչափությունների վրա, օգտվել նրա քերականական անվանումներից, այլապես հայերեն քերականություն չէր ստացվի: Հենց այս պարզ պատճառով էլ Հովհաննէս արքեպիսկոպոսը Գալանոսի օգտագործած աղբյուրներից առաջինը շեշտել է «ի քերականութեանցն հալոց»-ը:

Որ Գալանոսը իր քերականությունը գրելիս օգտվել է նաև հույն ու լատին լեզուների քերականություններից, նշեմք մի փաստ: Խոսելով Գալանոսի քերականության մասին՝ բանասիրական գիտությունների դոկտոր Աշ. Աբրահամյանը գտնում է, որ այն «կառուցված է լատիներենի քերականության սկզբունքներով. հենց այդ իսկ պատճառով էլ այստեղ գրաբարի դերբայների բուն էությունը չի բացահայտված և դերբայները ներկայացված են լատիներենի նմանողությամբ»⁸:

Հայտնի է, որ Գալանոսը որպես կրոնական քարոզիչ եղել է Անդրկովկասում ու Հայաստանում: Խիստ հավանական է, որ հայերեն լեզվով քերականություն գրելու հրավեր ստանալով նա Հայաստանում եղած ժամանակ պետք է որոներ գրչագիր քերականություններ (այդ ժամանակ տարագիր քերականություններ չկային) և ծանոթանար դրանց կառուցվածքին ու բովանդակությանը: Եվ քանի որ, Առ. Դավրիժեցու տվյալների համաձայն, այդ ժամանակ Սիմ. Ջուղայեցու ձեռագիր գիրքն էր գտնվում հրապարակի վրա և օգտագործվում էր հայկական դպրոցներում, ապա շատ հավանական է, որ Գալանոսը իր գործակից հայ հոգևորականների միջոցով ձեռք է բերել այդ ձեռագիրը և ծանոթացել նրա կառուցվածքին ու բովանդակությանը, այլապես այդքան հարազատ նմանություններ չէին լինի երկու հեղինակների գիրքերում: Ի դեպ, ասենք, որ Գալանոսը մասնագիտությամբ բժիշկ էր, ուստի քերականական գիտությանը ծանոթանում է Անդրկովկասում կրոնական քարոզչությամբ զբաղվելու ժամանակ:

Բացի այս, որոշ աղբյուրներից հայտնի է դառնում, որ Գալանոսը Կոստանդնուպոլսում անձամբ հանդիպել է Սիմեոն Ջուղայեցու հետ և վեճի բռնվել կրոնական առանձին հարցերի շուրջ:

Ինչպես երևում է Գալանոսի վերոհիշյալ գրքի վերնագրից, նա ծանոթ է եղել հայ բազմաթիվ մտավորական գործիչների մտքերին. այդ գործիչներին նա հորջորջում է «Հռչակագրոյն հայրապետեր և վարդապետներ», որոնց բաժանում է երկու բանակի՝ համախոհների և հակառակորդների: «Չարափառք, զորս յանդիմանեմք, ուղղափառք, զորս գովաբանեմք»,—գրում է Գալանոսը (նույն տեղում, էջ 747):

«Սիմեոն Ջուղայեցի»,—գրում է Գալանոսը:—Ընդ սմա մեք տրամաբանեցաք յաղագս սուրբ հաւատոց ի Կոստանդնուպոլսիս և գտաք զնա լի մոլորական կարծիք. և քանզի ունէր համբաւ ամենիմաստ վարդապետի առ ժողովուրդն, բազում աշակերտս մոլորեցուցանեմք»:

Այս նույն միտքը Գալանոսը կրկնում է իր մի այլ հրատարակության մեջ: «Եւ մեք ոչ գտաք,—գրում է նա,—զայլ ոք ի նոյն ազգէն ուսուցանել այժմիկ զայդպիսի մոլորություն, բաց ի միոջէ Սիմեոնէ, զորմէ ի վերոյ ճանեցաք յառաջին վիճաբանութեան ի թիւն Ե երորդ»⁹:

Այս մեջբերումներից պարզ երևում է, որ Գալանոսը Ջուղայեցուն հանդիպել է Վ. Պոլսում և նրա հետ բանավեճի է բռնվել: Պարզվում է նաև այն, որ Ջուղայեցին ժողովրդի մեջ մեծ համբավ ու համարում է ունեցել, որ Գալանոսը Ջուղայեցուց բացի այլ վտանգավոր հակառակորդ չի ճանաչել: Հակառակորդի այսպիսի անկողմնակա խոստովանությունը, անշուշտ, ընդգծում է Ջուղայեցու ուժն ու մեծությունը: Ս. Ջուղայեցու գիտական մտքի մեծ ուժի, համբավի մասին դրվատական խոսքեր են ասել նաև ժամանակակից հայ պատմիչները: Դժբախտաբար Գալանոսը չի նշում, թե Ջուղայեցու հետ բանավեճիս քերականության հարցերին անդրադարձել է, թե՛ ոչ: Ծատ հավանական է, որ նրանք բանավեճել են նաև քերականությանը վերաբերող հարցերի շուրջ, սակայն այս մասին Գալանոսը լուր է:

Ի դեպ, ասենք, որ Գալանոսի մի ակնարկից երևում է, որ Սիմեոն Ջուղայեցին ավելի առաջադեմ, գիտական և քարձր աստիճանի վրա կանգնած փիլիսոփա է եղել և, հավանաբար, հակառակորդին բավական նեղն է գցել:

Քանի որ մեր նյութը շարահյուսությունն է, ապա Ջուղայեցու փիլիսոփայական հայացքների քննության հարցը թողնում ենք այդ առարկայի մասնագետներին: Սակայն չենք կարող չնշել այն հանգամանքը, որ Ջուղայեցին գիտական տեսակետից Գալանոսից քարձր կանգնած, համեմատաբար ավելի

⁸ Աշ. Աբրահամյան, Հայարենի դերբայները և նրանց ձևաբանական նշանակությունը, Երևան, 1958, էջ 17:

⁹ Եղ. Գալանոս, Միաբանությունն հալոց սուրբ եկեղեցւոյն ընդ մեծի սուրբ եկեղեցւոյն Հռովմայ, Հոմ, 1658, էջ 747:

¹⁰ Նույն տեղում:

ստաջանում հայացքներ ունեցող մտածող է, և անհրաժեշտ է, որ փիլիսոփաները զբաղվեն այդ խնդիրների լուսաբանությամբ: Ջուղայեցուն պետք է բարձրացնել և իր արժանի տեղը տալ մեր պատմության մեջ:

Ջուղայեցու քերականությունը տպագրվել է 1725 թվականին, Կոստանդնուպոլսում¹¹: Գրաբարի վաղ շրջանի քերականների մասն, Ջուղայեցին ձևաբանական և շարահյուսական համակարգերի որոշակի տարբերակում դեռևս չունի, չնայած շարահյուսական մի շարք իրողությունների ու երևույթների բացահայտ անկախությանը նրա գրքում: Նա ևս, ինչպես և վաղ շրջանի ու հետագայի քերականները, շարահյուսական շատ իրողություններ բացատրում է ձևաբանության հասկացություններից ելնելով կամ ձևաբանության վրա խարսխելով: Նա ճանաչում է անուն (ենթակայի իմաստով), բայ (ստորոգյալի իմաստով), խնդիրներ, բացահայտիչ, հատկացուցիչ, բան (նախադասության և խոսքի առումներով), մակբայ (որոշ դեպքերում ձևի պարագայի առումով), հոդ և ընդունելություն անվանումները:

Իրենից առաջ եղած քերականների ստեղծած մշակույթին հետևելով՝ Ջուղայեցին սկզբում խոսում է քերականության ընդհանուր նշանակության մասին և տալիս է այսպիսի բնորոշում. «Երբականություն է գիտություն տառից և ստույթանց և կիրառության սոցին, այսինքն շարագրության քերթողացն»¹²: Հերթականությամբ քննության է առնում ձևաբանությունը, ապա անցնում է շարահյուսությանը, որն իր ծավալով առանձնապես մեծ տեղ չի բռնում վերոհիշյալ գրքում: Ինչպես նախորդների, այնպես էլ Ջուղայեցու մոտ «բան» և «նախադասություն» հասկացություններն այս աշխատության մեջ դեռևս որոշակի չեն տարբերակված: Անդրադասարկով նախադասությանը՝ նա գրում է. «Բան է շարամանություն բառից յայտնող տրամախոհության»:

«Գիրք տրամաբանության» (Կ. Պոլիս, 1794 թ.) աշխատության մեջ «Յադագա շարամանության» գլխում Ջուղայեցին այլ կերպ է բնորոշում նախադասությունը: Բերականը գտնում է, որ մարդ նախ իր մեջ մտածում է, դատողություն է անում, ապա այդ մտածածը, դատողությունը, որ մարդու ներաշխարհում է կատարվում, արտահայտում է բառերի շարադասությամբ (շարամանությամբ բառից), այսինքն՝ ձայնով հաղորդում է ուրիշներին: «Շարամանություն է բազմիսություն պարզ ձայնից առ ի յարտաբերել գերտրամադրեցեալն,—գրում է քերականը:—Քանզի բանին կրկին է տեսակ՝ ներտրամադրեալն արտաբերեալ»¹³:

Ահա նրա մեկնաբանությունը այդ երկու տեսակի մասին. «Ջի որ ի ներքս է՝ յիմացման միայն գոյով՝ ասի ներտրամադրեալ, և որ շարամանությամբ բառից յարտաբերեալ՝ ասի արտաբերեալ: Այլ բանզի արտաբերությունն ձայնի լինի»¹⁴:

Դժանի որ հեղինակը ձևաբանության բաժնում ընդունում է հիմնականում չորս ենթաբաժին՝ տառ, վանկ, բառ, բան, ուստի և կիրառությունն էլ ըստ այս բաժինների նույնպես չորս ենթամասի է բաժանում: Մեզ այստեղ հետաքրքրում է բառերի կապակցության հարցը: Խոսելով բառերի կիրառության մասին՝ քերականը բերում է կապակցման օրինակներ և ցույց է տալիս, թե շարահյուսության որ կիրառությունն է ճիշտ, որը՝ սխալ: Այսպես՝ **Ոչ վնասեաց ինքեան** բառակապակցությունը ճիշտ է, **վնասեաց** բառը կիրառվել է **ինքեան** դերանվան հետ, և միտքը ճիշտ է ստացվել: Մինչդեռ՝ **ոչ վնասեաց** իր բառակապակցության մեջ **ինքեան** դերանվան փոխարեն գործածվել է **իր** դերանունը, որը սխալ է և միտքը ճիշտ չի արտահայտում: Այսպիսով, բառերի ճիշտ կիրառությունները և բառակապակցությունները կազմելը նախադասության իմաստ են ստանում, միտք են արտահայտում և դառնում են հաղորդակցման միջոց:

Շարահյուսության ուսմունքը վերնագրված է «Յադագա շարադրության»: Ջուղայեցին գտնում է, որ բառերն ըստ շարադրության կիրառվում համար նախ և առաջ անհրաժեշտ է դրանց համաձայնությունը, ապա՝ հոլովատությունը (ժամանակակից տերմինով՝ խնդրատությունը): «Ի կիր առնուլ զբառս ըստ շարադրության,—գրում է քերականը,—պարտ է նախ համաձայնել զնոսա. որզոն. Յիսուս կոչեաց: Ապա նա բերում է անհամաձայնության օրինակ («Յիսուս կոչեցին») և ցույց է տալիս, որ ենթակայի ու ստորոգյալի միջև համաձայնություն չկա, ուստի այդպես չի կարելի ասել կամ գրել: Ջուղայեցին նշում է, որ ենթակայի ու ստորոգյալի համաձայնությունից հետո պետք է անդրադառնալ խնդրատությանը, այսինքն՝ տալ «զխնդիրս հոլովմանց», այլ կերպ ասած՝ ուսուցանել, թե խնդրատու բառն ինչ հոլովով խնդիր պետք է առնի: Սրա համար բերում է «Յիսուս կոչեց զաշակերտն» օրինակը և ավելացնում, որ «նախ է համաձայնություն և ապա հոլովատություն»: Ժիշտ նույն սկզբունքը, ինչ որ արդի քերականություններում է ձևակերպված: տարբերությունը միայն անվանումների մեջ է: Այսօր ասում ենք «համաձայնություն» և «հոլովատություն կամ խնդրատություն», իսկ Ջուղայեցին ասել է «համաձայնություն» և «հոլովատություն», առանց «խնդրատություն» անվանման:

Ինչպես նկատում ենք, այս քերականն էլ պարզ ու որոշակի ակնարկում է այն մասին, որ նախադասություն կազմելու համար անհրաժեշտ է, որ նախադասություն կազմող բառերը նախ համաձայնեն, այսինքն՝ եզակի ենթակայի հետ դրվի եզակի ստորոգյալ, և հոգնակի ենթակայի հետ՝ հոգնակի ստորոգյալ:

¹¹ Ս. Ջուղայեցի, Գիրք, որ կոչի քերականություն, Կ. Պոլիս, 1725:

¹² Միմեռն Ջուղայեցի, Բերականություն, էջ 15—16:

¹³ Ս. Ջուղայեցի, տրամաբանություն, էջ 61:

¹⁴ Ս. Ջուղայեցի, նույն տեղում:

յալ, և ոչ թե ընդհակառակը: Սրանից հետո դրվեն երկրորդական անդամները՝ խնդիրները, որպեսզի նախադասությունը դառնա անթերի, լիարժեք: Ծարախյուսությունը վերաբերող «Ցաղագս կիրառություն» ենթագլուխը քերականը բաժանում է երկու ենթամասի՝ ստուգաբանության և շարադրության: «Կիրառությունն քառի կրկին է, —գրում է նա,—ստուգաբանություն և շարադրություն. զի ի կիր առնուլ ըզբառս նախ պարտ է ստուգաբանել և ապա շարադրել»:

Ջուղայեցին ճանաչել է համաձայնության չորս տեսակ. այսպես՝ անունը համաձայնում է մականդրական անվան, այսինքն՝ ածականի, դերանվան, հոդի և բայի հետ¹⁵:

Հեղինակը չնայած այստեղ չի նշել հարցման և պատասխանի համաձայնության մասին, սակայն ընդհանուր շարադրանքում անդրադարձել է դրան: Այսպիսով, փաստորեն նա ճանաչել է համաձայնության հինգ տեսակ:

Ջուղայեցին առաջին հաջ քերականն է, որ նկատել է հարցական նախադասությունների կրած փոփոխությունները և փորձել է բացահայտել դրանց արտահայտչական նրբերանգները: Ըստ Ջուղայեցու կան հարցական նախադասություններ, որոնց նպատակն է խոսողի համար պարզել անհայտն ու չիմացածը, բայց կան նաև այնպիսի հարցական նախադասություններ էլ, որոնց մեջ առարկայի կամ երևույթի վերաբերյալ որոշ բան հայտնի է, սակայն պետք է պարզել անհայտ մասը կամ, եթե ընդհանուրը հայտնի է, պետք է պարզել մասնակին և ընդհակառակը:

Ահա այս միտքը պարզելու համար քերականը տալիս է մի հետաքրքրական բացատրություն և բերում է դրան համապատասխան օրինակ: Այդ հատվածն ամբողջությամբ մեջ ենք բերում և կարծում ենք, որ մեկնաբանություններն այլևս ավելորդ են:

«Քանզի ի հարցանելն՝ զի՞նչ է, կամ ո՞րպիսի ինչ է, յայտ առնէ, թէ գիտեն զգոյն, բայց ոչ գիտեն թէ ի՞նչ է կամ որպիսի ինչ է: Եւ զանազանին այսոքիկ միմեանց. քանզի՞ զինչէն հարցանէ զոչ գիտեցեալն, իսկ որպիսի ինչէն՝ հարցանէ զգանազանութիւնս գիտեցեալ իրին: Ջոր օրինակ՝ թէ հարցանէ ոք, զի՞նչ է ի մաղախիդ, պատասխանի՞ միրզ, կամ խնձոր. որոց գոյ զանազանութիւն, բայց չև ևս է յայտ: Իսկ ի հարցանելն թէ ո՞րպիսի ինչ միրզ իցէ, պատասխանի՞ այսպիսի ինչ միրզ, այսինքն՝ նոուն, կամ այլ ինչ միրզ»¹⁶:

Ջուղայեցին ճանաչում է հոլովառության երեք դեպք՝ անվան, բայի և նախադրության: Այս առթիվ նա բերում է քառեր և ցույց է տալիս, որ դրանք իրար հետ պետք է կապակցվեն կա՛մ շաղկապներով, կա՛մ հոլովների կիրառմամբ. այսպես՝ ծնունդ բնութեան, կամ՝ բնութեամբ ծնունդ:

Երբ կապակցվող բառերից մեկը լինում է մյուսի «պատմիչը», ըստ քերականի այդ դեպքում դրանք, այսինքն՝ կապակցվող բառերը շարադրվում են (այն է՝ կապակցվում են) առանց շաղկապի կամ որևէ հոլովի. օրինակ՝ Յիսուս Քրիստոս, Սիմեոն Պետրոս, պրբոյ Յակօբայ, մարենա մարքն իրով և այլն:

Ինչպես նկատում ենք, սա արդեն արդի ըմբռնմամբ բացահայտչի նախադասութաբն է: Հետաքրքրական է հատկացուցչի գաղափարը: Ջուղայեցին, իհարկե, «հատկացուցիչ» անվանումը չի գործածել, սակայն նրա բացատրությունից հասկանալի է դառնում, որ քերականական այդ իրողության հատկացությունը առկա է. «Ենթակայական ուղղականը», —գրում է քերականը, — յաւէտ զսեռականն սոնու»¹⁷ և բերում է այսպիսի օրինակներ. հոգի մարդոյ, երկիւղ տեսնոմ, սկիզբն իմաստութեան: Հեղինակի անվանումով ենթակայական ուղղականը (հատկացյալը) անփոփոխ ձևով միշտ սեռական հոլովով լրացում է պահանջում: Սա էլ հատկացուցչի նախադասութաբն է: Հեղինակը միանգամայն ճիշտ է նկատել, որ հատկացուցիչը պարտադիր կարգով և մշտապես դրվում է սեռական հոլովով, և չի համաձայնում իր հատկացյալի հետ:

Ջուղայեցու մոտ կա խնդրի և պարագաների ընդհանուր, սակայն դեռևս աղոտ ու չտարրորոշված հատկացությունը: Սակայն ուղիղ խնդրի մասին նա ունի որոշակի և պարզ պատկերացում: Խոսելով անվան և բայի համաձայնության մասին՝ նա գրում է. «Յիսուս կոչեաց. այլ ոչ եթէ կոչեցին և ապա զխնդիրս հոլովմամբ տալ. որքար. Յիսուս կոչեաց զաշակերտսն»¹⁸:

Ինչպես նկատում ենք, քերականը որոշակի գաղափար ունի ուղիղ խնդրի մասին: Ուրեմն համաձայնում են անունն ու բայը, որպես նախադասության երկու գլխավոր անդամներ, ապա բայը համապատասխան հոլովով խնդիր է առնում, տվյալ դեպքում, զաշակերտսն, կամ՝ «Հայր սիրէ գորդի» նախադասության մեջ գորդի բառը¹⁹: Նույնը չի կարելի ասել անուղղակի խնդրի մասին: Ծարախյուսական այս իրողությունը քերականի մոտ աղոտ է և դեռ անվանումը չունի, այլ կոչվում է ըստ հոլովների կիրառության: Այս գաղափարը նա բացատրում է «Ցաղագս առման տրականին», «Ցաղագս առման գործիականին», «Ցաղագս առման հայցականին» և այլն վերնագրերի տակ: Նշված վերնագրերի տակ եղած բացատրություններից կտաճում ենք, որ հեղինակը, չնայած որ շարախյուսական անվանումներ (տերմիններ) չի ստեղծել, բայց անուղղակի խնդրի ընդհանուր գաղափարը գիտակցել է: Այսպես՝ «Ցաղագս առման գործիականին» վերնագրից հետո բերում է «Որդեգրություն մարդի» օրինակը և ավելացնում է, որ «ոմանք գործածում են տրականան հանդերձ, ըստ նախա-

¹⁵ Ջուղայեցի, քերականություն, էջ 155:

¹⁶ Ջուղայեցի, Գիրք տրամաբանութեան, Կոստանդնուպոլիս, 1704, էջ 2:

¹⁷ Ջուղայեցի, նույն տեղում, էջ 177:

¹⁸ Ջուղայեցի, նույն տեղում, էջ 155:

¹⁹ Ջուղայեցի, նույն տեղում, էջ 177:

դրությամբ. օրինակ՝ որդի ըստ որդեգրության»²⁰:

Ձևի պարագա հասկացությունը Ջուդայեցիները տվել է ձևաբանության բաժնում՝ մակրայի մասին խոսելիս: Բերականը կարծում է, թե մակրայը «առաջվում է» բայի, ընդունելության և մակադրական անվանը (ածականի) և դրանց «որակություն» է ցույց տալիս, այսինքն՝ ցույց է տալիս գործողության ձևը, որպիսությունը. օրինակ՝ վաղվաղ ընթանում. վաղվաղ-ը այստեղ դրված է բայի վրա և ցույց է տալիս գործողության կատարման ձևը: Յուժ ուսեալ. յուժ-ը դրված է դերբայի վրա (ընդունելության) և ցույց է տալիս կրթվելու, սովորելու ձևը: Կարի գեղեցիկ, կարի-ն դրված է ածականի վրա և ցույց է տալիս գեղեցկության որակությունը, չափը²¹: Հեղինակը նշում է մակրայների բազմաթիվ տարատեսակներ, սակայն քիչ օրինակներ է բերում: Ձևայած Ջուդայեցիներ շատ թուղիկ է անդրադառնում շարահյուսության հարցին, բայց այնուամենայնիվ նրա մտահղացումը բավականին հետաքրքրական է: Բերականը, «Յադագս գա-նագան շարադրության միջոց դիտարկության» վեր-նագրի տակ տալիս է միևնույն նախադասության տարբեր արտահայտությունները՝ առանձին բառերի և կամ կապերի գործածությամբ: Այսպես՝

- ա) Բրիստոս եկն յաշխարհ փրկել զմեղաւորս:
- բ) Բրիստոս եկն յաշխարհ առ փրկել զմեղաւորս:
- գ) Բրիստոս եկն յաշխարհ ի փրկել զմեղաւորս:
- դ) Բրիստոս եկն յաշխարհ վասն փրկելոյ զմեղաւորս:
- ե) Բրիստոս եկն յաշխարհ առ ի փրկելոյ զմեղաւորս:
- զ) Բրիստոս եկն յաշխարհ վասն փրկութեան մեղաւորաց:
- է) Բրիստոս եկն յաշխարհ զի փրկեսցէ զմեղաւորս:
- ը) Բրիստոս եկն յաշխարհ որպեսզի փրկեսցէ զմեղաւորս:

Սա ցույց է տալիս մեր լեզվի զարգացումն ու ճկունությունը, ինչպես նաև անհատ ստեղծագործողների դերը լեզվի շարահյուսության հղկման ու մշակման գործում: Այնուհետև՝ քերականը «բան»-ը (այսինքն՝ նախադասությունը—Հ. Մ.) բաժանում է երկու ենթատեսակի՝ «ի կատարեալն» և «յանկատարն»: «Կատարեալ բան» ասելով նա հասկանում է լրիվ, ամբողջական միտք արտահայտող նախադասությունները, այն է՝ սահմանափակ (պատմողական), հրամայական և ըղձական բնույթի նախադասությունները²², սահմանականի մեջ հասկանալով պարզ, անթերի և բարդ համադասական նախադասությունները: Անկատար բան ասելով նա հասկանում է ստորադասական նախադասությունները, այն է՝ թեականը, մակրայականը, աներևութականը, ընդունելականը,

կոչականն ու հարցականը, այսինքն՝ այնպիսի նախադասությունները, որոնք կամ երկրորդական են, կամ թերի, ունեն գեղջված անդամներ և ամբողջական ու ավարտուն միտք չեն արտահայտում:

Այնուամենայնիվ ամենաուշագրավն այն է, որ Ջուդայեցիներ հայ շարահյուսագիտության պատմության մեջ առաջին քերականն է, որ նկատել է կոչական—նախադասության իրողության փաստը:

«Կատարյալ» և «անկատար» նախադասության հասկացությունը հեղինակն ավելի որոշակի է արտահայտել «Յադագս կիտի» ենթագլխում: Խոսելով ստորակետի գործածության մասին՝ քերականը գրում է. «Ստորատն»²³ է, որ գլխի անկատար բանիցդ դնի, առ ի նշանակելոյ զանկատարութիւն տրամախոսութեան. որկէն. եթէ սիրէք զիս, զպատուիրանս իմ պահեսցիք»²⁴: Օրինակից և բացատրությունից պարզ հասկացվում է, որ հեղինակը շարահյուսական առումով անկատար բան ասելով հասկացել է երկրորդական նախադասությունները, որոնք գլխավորից տրոհվել են ստորակետով: Մեր ասածն ապացուցելու համար նույն հեղինակից մեկ այլ փաստ բերենք:

«Իսկ միջակէտն ի մէջ կատարեալ բանից լինի,— գրում է քերականը,— որպակ. Ստեփանոս այր լի շնորհօք և իմաստութեամբ առնէր նշանս. և արուեստըս մեծամեծս ի ժողովրդեանս»²⁵: Այս ամենից հետո պարզ է, որ Ջուդայեցիներ կատարյալ նախադասություն է համարել այնպիսիները, որոնք լրիվ, ավարտուն միտք են արտահայտել, իսկ անկատարները՝ թերի, ոչ ավարտուն միտք:

Խղճի մտքը պետք է ասել, որ շարահյուսության վերաբերող այս մասը այնքան էլ հարուստ չէ ու մեծ մասամբ նախորդների ասածների կրկնությունն է: Սակայն Ջուդայեցիներ իր մեկ ուրիշ աշխատության մեջ, որ կոչվում է «Գիրք տրամաբանութեան», լուրջ քայլ է արել շարահյուսական իրողությունների մեկնաբանության և շարահյուսական հստակ ու տարրորոշված անվանումներ ստեղծելու ուղղությամբ: Ընդհանուր է, այս աշխատությունը վերաբերում է տրամաբանությանը և գրված է Պորփյուրի ու Արիստոտելի տրամաբանական երկափորությունների հիման վրա, սակայն շատ արժեքավոր ու շահեկան է մեր շարա-

²³ Ջուդայեցիներ ստորակետի իմաստով գործածել է ստորատն տերմինը. ստորատն գրաբարի շրջանի քերականները դասել են ստոգանության խմբի մեջ: Աստոգանության այս նշանը գրեթե խորթ է եղել դասական հայերենի ոգուն, որի հետևանքով ունեցել է աննշան գործածություն և շատ շուտով դուրս է ընկել կամ ձուլվել է ստորակետի հետ: Ստորակետը բոլոր քերականները դասել են տրոհության նշանների խմբում: Այս կետը սկզբից մինչև մեր օրերը գործածվել ու գործածվում է որպես կետադրական նշան:

²⁴ Ջուդայեցի, նույն տեղում (քերականութիւն), էջ 220:

²⁵ Նույն տեղում, էջ 220:

²⁰ Ջուդայեցի, նույն տեղում, էջ 195:

²¹ Նույն տեղում, էջ 126:

²² Ջուդայեցի, Գիրք որ կոչի քերականութիւն, Կ. Պոլիս, 1725, էջ 210:

հյուսագիտության զարգացման և նրա պատմության ուսումնասիրության տեսակետից:

Ջուղայեցուն մենք պետք է պատշաճը մատուցենք հայերենի շարահյուսական համակարգի մշակման գործում կատարած յուրջ ծառայությունների համար:

Վերը նշված աշխատության մեջ քերականը գործածել է շարահյուսական մի շարք անվանումներ, որոնք հետագայում մտել են մեր քերականությունների մեջ: Ամենից առաջ Ջուղայեցին նշված աշխատության մեջ տարբերակում է խոսք և նախադասություն հասկացությունները, նախադասությունը համարում է խոսքի ամենապարզ ու փոքր միավորը, Արիստոտելի և Դավթի ուսմունքին հետևելով՝ նա ենթակա և ստորոգյալ անվանումներն ու հասկացությունները վերականգնում է և դրանք համարում է նախադասության սահմանը, եզրերը. տարբերակում է նախադասության երկու տեսակ՝ պարզ և բաղադրյալ: Հետևելով Արիստոտելին՝ քերականը, թեև առանց անունը տալու, ճանաչում է ըստ բնույթի նախադասության մի քանի տարատեսակ՝ բացերական (այժմ՝ պատմողական), հրամայական, ըղձական, ստորադասական և հարցական:

Նախ ենթակայի և ստորոգյալի մասին:

Նախորդ շարադրանքից մեզ արդեն հայտնի է, որ «ենթակա» և «ստորոգյալ» շարահյուսական հասկացությունները գալիս են տրամաբանական և փիլիսոփայական աշխատություններից: Արիստոտելը, ապա նրան հետևելով հայ փիլիսոփա և քերական Դավիթը ենթական ու ստորոգյալը ճանաչել են որպես նախադասության գլխավոր անդամներ: Ջուղայեցին ահա համարձակ քայլ է անում, վերականգնում է այդ երկու հասկացությունը, որ որոշ քերականների կողմից անտեսվել է: Այս գրքում հեղինակն սկզբում խոսում է շարադասության մասին. այսպես՝ «Օարամանություն է զստորոգելին ստորոգել զենթակայէն», — գրում է նա և բերում այսպիսի օրինակ՝ «Մարդ յաղթէ, ձին ընթանայ»: Սրանից հետո նա անդրադառնում է նախադասության երկու գլխավոր անդամներին: «Բայց է, զի ենթակայն է անուն, իսկ ստորոգեալն՝ բայ, — գրում է քերականը: Որպակ. մարդն և ձին որք են անուանք, եղեն ենթակայք: Իսկ յաղթեն և ընթանայն՝ որք են բայք՝ եղեն ստորոգեալք»:

Այսպիսով, Ջուղայեցին առաջին անգամ տալիս է պարզ նախադասության հստակ և ճիշտ սահմանումը:

Քերականն այն միտքն է զարգացնում, որ հայերենի նախադասության անդամների վիճակը քարացած ու անփոփոխ մի հավերժական կարգ չէ. այսինքն՝ նախադասության անդամները, հատկապես ենթական ու ստորոգյալը կարող են արտահայտվել տարբեր բառերով և փոփոխել իրենց տեղերը: Այսպես՝ ստորոգյալը կարող է արտահայտվել ոչ միայն բայով, այլև անունով, այն է՝ գոյականով և ածականով: Բերենք հեղինակի օրինակը. «Եւ է՝ զի ենթակայն և ստորոգեալն են անուանք որկէն. մարդն քնական է, ձին սմբակատր է: Ահա մարդն և ձին որք են անուանք՝ են ենթակայն և ստորոգեալն են

անուանք, որկէն. մարդն քնական է, ձին սմբակատր է: Ահա մարդն և ձին որք են անուանք՝ են ենթակայք. և քնականն և սմբակատրն ևս են անուանք, բայց են ստորոգեալք»²⁶:

Ասածից պետք է անել երկու հետևություն.

ա) Նախադասության անդամները պետք է ճանաչել ոչ թե ըստ ձևաբանական հատկանիշների, այլ՝ ըստ շարահյուսական հատկանիշների, ըստ նախադասության մեջ ունեցած նրանց պաշտոնի.

բ) Անունները կարող են բաղադրյալ ստորոգյալ կազմել՝ միանալով էական բայի հետ:

Բացի այս, քերականը ենթական համարում է նույնը, իսկ ստորոգյալը՝ գործողությունը: «Բանգի, — գրում է նա, — ենթակայ է, գորմէ սաի իր իմն և ստորոգեալ է, որ զայմէ սաի»²⁷:

Քերականը նշում է, որ աներևույթ բայերը նախադասության մեջ նույնպես կարող են հանդես գալ ենթակաների դերով, այսինքն՝ ենթական կարող է արտահայտվել նաև աներևույթ բայերով: Այսպես՝ «իսկ եղանակատր է, յորում բայն լինի ենթակայ. որգոն. Մարդոյ գոյն հարկատր է. մարդոյ գոյն՝ ոչ է հարկատր: Մարդոյ ընթանայն կարելի է, մարդոյ ընթանայն ոչ է կարելի»:

Եւ աստ թեպէտ գոյ ևս՝ գոյ ստորոգեալ, սակայն գոյն և ընթանայն, որք են բայք աներևույթ՝ են ենթակայք, իսկ հարկատրն և կարելին ստորոգեալք»²⁸:

Ասացինք, որ Ջուղայեցին ըստ կազմության ճանաչում է նախադասության երկու տեսակ՝ ստորոգական (պարզ) և ստորադրական (բարդ): Ստորոգական ասելով Ջուղայեցին հասկանում է պարզ համառոտ նախադասությունը: «Ստորոգական է, — գրում է նա, — յորում է մի ենթակայ և մի ստորոգեալ» և բերում է այսպիսի օրինակ. «Արեգակն ծագեալ է. արեգակն է ենթակայ և ծագեալն՝ ստորոգեալ»²⁹:

Դավիթ փիլիսոփայից հետո Ջուղայեցին առաջին քերականն է հայ քերականագիտության պատմության մեջ, որ այսքան պարզ, գիտական ու սեղմ ձևով բնորոշում է պարզ համառոտ նախադասությունը, և այդ սկզբունքն անցնում է հետագա քերականներին ու մտնում մեր շարահյուսության համակարգի մեջ և անփոփոխ ձևով շարունակվում մինչև մեր օրերը:

Ստորադրական ասելով, քերականը հասկանում է բարդ նախադասությունը, սակայն բարդ ստորադասականը: Նա լավ է ըմբռնել պարզ նախադասությունների կապակցությունը, բարդ նախադասության գոյացումը և նրա բաղադրամասը կազմող պարզ նախադասությունների կապակցական փոխհարաբերությունը: «Ստորադրական է, — գրում է նա, — յորում է երկու ստորոգական նախադասություն», — ասում է նա և բերում այսպիսի օրինակ. «Եթէ արեգակն ծագ-

²⁶ Ջուղայեցի, Գիրք տրամաբանութեան, էջ 68:

²⁷ Նույն տեղում, էջ 66:

²⁸ Նույն տեղում, էջ 71:

²⁹ Նույն տեղում, էջ 66:

եալ է, տիւ է: Եւ այս կոչի ստորադրական նախադասութիւն, զի մին ստորոգական նախադասութիւն է, միւսը՝ ստորադրեալ, քանզի արեգակն ծագեալ է՝ ստորադրի այնմ, որ ասէ, թէ տիւ է»³⁰:

Ինչպէս նկատում ենք, նա այսօրվա մեր քերականների մասն շատ որոշակի, միանգամայն ճիշտ ու խելոք այնպիսի բնորոշումներ ու սահմանումներ է տվել, որոնք արդիական են հնչում:

Նախադասության այսքան որոշակի տարբերակումը բան է խոսք հասկացություններից, զվխալոր և նրան լրացնող, երկրորդական նախադասությունների սահմանումը և դրանց շարահյուսական կապակցությունն ու փոխհարաբերությունը, պարզ համատույն և բարդ նախադասության տեսակների ճանաչումն ու հաստատումը այսքան գիտականորեն և մանկավարժական տեսակետից այսքան պարզ ու հասկանալի սահմանելը առաջինն է մեր շարահյուսական համակարգում, ուստի և պատիվ է քերում Զուղայեցուն:

Նախորդ փոխադասությունն ու տրամաբաններին հետևելով՝ Զուղայեցին ենթական ու ստորոգյալը համարում է նախադասության սահմանները, եզերքը: «Քանզի ենթական և ստորոգյալը,—գրում է քերականը,—ասին սահմանք նախադասութեան, այսինքն՝ եզերք նախադասութեան, քանզի նախադասութիւն յայստիկ բաժանի»³¹:

Հետաքրքրական է հեղինակի նաև այն կարծիքը, որ նախադասության սահմանները (այսինքն՝ ենթական ու ստորոգյալը—Հ. Մ.) բոլոր դեպքում նույնը չեն մնում, միևնույն պաշտոնը չեն կատարում, այլ, ընդհանրապես, կարող են փոխոխել իրենց դերերը, այն է՝ ենթական կարող է հանդես գալ ստորոգյալի դերով, իսկ ստորոգյալը՝ ենթակայի: Եվ ըստ այսմ էլ նա նախադասությունը բաժանում է երկու ենթատեսակի՝ որոշակի և անորոշակի: Որոշակի է համարում այն, երբ տվյալ նախադասության մեջ չկան անորոշակի ենթակա ու ստորոգյալ: Անորոշակին այն է, որ կամ ենթական է անորոշ, կամ ստորոգյալը, կամ երկուսը միասին վերցրած: Ուստի հեղինակը երկու նախադասություն է համարում, երբ երկու տարբեր ենթականներ ու ստորոգյալներ են գործածվում, իսկ երբ միևնույն ենթական ու ստորոգյալն են, սակայն շրջուն շարահյուսությամբ գործածված, ապա դրանով նախադասության էությունը չի փոփոխվում, այլ, ընդհանրապես, մնում է նույնը: Ուրեմն, ըստ քերականի, նախադասության էությունը փոխվում է այն ժամանակ, երբ շարահյուսությամբ այդ անդամները շարահյուսական մոտ դեր ու պաշտոն են ստանձնում: Այսպէս՝ կենդանի է մարդն և մարդն է կենդանի «ախապտոյիկ,—գրում է հեղինակը,—ոչ են երկու նախադասութիւնք, զի իցեն հաղորդք իրեանց, այլ միևնույն է. զի երկուսն են մարդն է ենթակայ, իսկ կենդանին՝ ստորոգեալ. քանզի ոչինչ զանազանութիւն է ասել՝ Սոկրատես ճեմի և ճեմի Սոկրատես»:

Բերած օրինակներից վերջինը շարահյուսական ըմբռնումներին համընկնում է, որովհետև երկու դեպքում էլ Սոկրատեսը ենթական է, իսկ ճեմի-ն՝ ստորոգյալը: Ինչ վերաբերում է առաջին օրինակին, պետք է ասել, որ նա՝ տրամաբանական առումով միևնույն է, տարբերություն չկա շրջուն ձևի երկու տարբերակների միջև, քանի որ տրամաբանական ենթական ու ստորոգյալը տարբերվում են շարահյուսական ենթակայից ու ստորոգյալից: Այստեղ հեղինակն արդեն դրսևորում է իր շարահյուսագիտական հմտությունն ու խորաթափանցությունը. նա նախադասության անդամների քարացած վիճակ չի ճանաչում, այլ ելնում է նրանց գործածության ձևից և նախադասության մեջ ունեցած դերից, ըստ որում ամեն մի անդամ կարող է մոտ դեր ու պաշտոն ստանձնել և ըստ այնմ էլ անվանակոչվել: Ահա նրա բնորոշումը. «Այլ յորում ի փոխադրեալ նախադասութիւն ենթակայն լինի ստորոգեալ և ստորոգեալն՝ ենթակայ, յայնժամ լինին երկու նախադասութիւնք հաղորդք իրեանց ըստ երկուց սահմանաց. օրինակ՝ ամեն մարդ կենդանի է. ոչ ամեն կենդանի մարդ է: Ահա այսոքիկ են երկու նախադասութիւնք ունելով հաղորդութիւն ըստ երկուց սահմանաց. զի մարդն յատաջնումն է ենթակայ, իսկ երկրորդումն է ստորոգեալ, քայց ոչ են նույն ըստ որակին, զի միմն է ստորադասական և միմն քացասական»:

Սի կողմ թողնելով քերականի «զի միմն է ստորադասական և միմն քացասական» արտահայտությունը, մենք անդրադառնալով բուն նյութին, այսինքն՝ այն բանին, թե ինչպէս տարբեր շարահյուսություններում միևնույն բառը կարող է հանդես գալ մի դեպքում ենթակայի, մյուս դեպքում՝ ստորոգյալի դերերում: Զուղայեցին պարզ ու որոշակի ցույց է տալիս, որ շարահյուսության մեջ քարացած վիճակներ չկան, որ բառի պաշտոնը որոշվում է ըստ այն շարահյուսական դերի, որ նա կատարում է տվյալ նախադասության մեջ: Ըստ այսմ մարդ բառը մի դեպքում հանդես է եկել որպէս ենթակա, մյուս դեպքում՝ որպէս բաղադրյալ ստորոգյալ կազմող բառ, այսինքն՝ ստորոգելիական վերադիր: Հանգույցը (է օժանդակ բայը) քերականի մոտ շարահյուսական առանձին ըմբռնում չէ: Ի դեպ, ասենք, որ այդ հարցին նույն կերպ է մոտեցել նաև Դավիթ փոխադաս:

Զուղայեցուց հետո հրապարակ եկած առանձին քերականների մոտ էական բայը համարվել է կապումն, որ կապել է նախադասության երկու եզերքը՝ ենթական ու ստորոգյալը միմյանց, այսինքն՝ ստորոգում է կատարել (այսպիսի անվանում նրանք չեն գործածել):

Այսուամենայնիվ Զուղայեցու մոտ սուկա է նաև բաղադրյալ ստորոգյալի գաղափարը, չնայած որ նա այդ մասին որևէ ակնարկ չի անում: Ինչևէ, Զուղայեցին ազատ և լայնախոս մտքի տեր մի հեղինակ է, շարահյուսական կաշկանդումներ չի սիրում: Եթե եզրափակենք այս քերականի վերջին ատյայնը, ապա

³⁰ Զուղայեցի, Գիրք տրամաբանութեան, էջ 98:

³¹ Նույն տեղում, էջ 77:

կարող ենք հանգել նման եզրակացության՝ մի ստորոգում՝ մի միտք, երկու ստորոգում՝ երկու միտք:

Ինչպես նախադասության անդամներին քարացած, անփութիս միևնույն պաշտոնը չհատկացնելը, այն տարբեր դերերով գործածությունը ճանաչելը, այնպես էլ ստորոգելիական վերադիրն ու օժանդակ բայը ստորոգչակի դերով հանդես բերելը նոր ու համարձակ մտահղացում է և հետագա հայ քերականների համար այդ կարգի շարահյուսական հասկացությունները մշակելու համար մի պաշտոն կանխագուշակում է, որ պատիվ է բերում Զուղայեցուն: Վերջում պետք է նշենք հեղինակի ազնվությունն ու գիտակցությունը: Նա պարզ ու անկեղծ խոստովանում է, որ այդ աշխատությունը ոչ թե իր սեփական ստեղծագործությունն է, այլ «մեկնությունն և դուռն գրոցն Պորփիրի և Արիստոտելի»:

Եզրափակելով Զուղայեցու մասին ասելիքը, պետք է նշենք, որ նա.

ա) Վաղ շրջանի և միջնադարի համեմատությամբ առաջին քերականն է, որ հեղաշրջում է մտցրել շարահյուսական համակարգի մեջ և կազմել է բոլորովին նոր բնույթի քերականական ձեռնարկ:

բ) Առաջինն է, որ հատակ ու որոշակի տարբերակել է նախադասությունը բանից՝ խոսքից:

գ) Առաջինն է, որ ճանաչել է պարզ համառոտ և բարդ նախադասություն հասկացությունները:

դ) Հետևողական կերպով գործածել է ենթակա և ստորոգչալ անվանումները որպես շարահյուսական իրողություններ արտահայտող բառեր, որոնք գործածել էին Արիստոտելի հայ հետևողները՝ Իավիթը և մյուսները:

ե) Հավատարիմ մնալով մի կողմից Արիստոտելին, մյուս կողմից վաղ շրջանի հայ քերականներին՝ Զուղայեցին ավանդաբախտեն նշել է նախադասություններն ըստ բնույթի:

զ) Թեև ոչ լիովին տարրորոշված ձևով, սցնումնանայնիվ կոառել է բացահայտչի, հատկացուցչի և խնդրի գաղափարը և այդ առթիվ իր կարծիքը հայտնել:

է) Հետագա քերականների համար ուղի է հարթել բաղադրյալ ստորոգչալը ճանաչելու հարցում:

ը) Տվել է նախադասության անդամներն ըստ շարահյուսական դերի ու վարած պաշտոնի ճանաչելու և անվանելու բանալին:

Այսպիսով, Զուղայեցու շարահյուսական մտքերը մեր շարահյուսագիտության պատմության համար շատ կարևոր են և ենթակա՝ լուրջ ու մանրազնին ուսումնասիրության:

